

Collectieve woonvormen

Samenwerken aan huisvesting door adaptief hergebruik

Czischke, Darinka; van Bortel, Gerard

Publication date

2024

Document Version

Final published version

Published in

Transformatie naar Woningen

Citation (APA)

Czischke, D., & van Bortel, G. (2024). Collectieve woonvormen: Samenwerken aan huisvesting door adaptief hergebruik. In H. Remøy, G. van Bortel, E. Heurkens, & R. van Venrooij (Eds.), *Transformatie naar Woningen* (pp. 121-132). Delft University of Technology, Faculteit Bouwkunde.

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable). Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights. We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Trans- for- matie naar woning- geen

Transformatie
naar woningen

Hilde Remøy
Gerard van Bortel
Erwin Heurkens
Roeli van Venrooij

Transformatie naar woningen

Redactie: Hilde Remøy, Gerard van Bortel, Erwin Heurkens en Roeli van Venrooij

© 2024 De auteurs

ISBN 978-94-6366-838-5

Naamsvermelding 4.0 Internationaal (CC BY 4.0)

U bent vrij om:

Het werk te delen — te kopiëren, te verspreiden en door te geven via elk medium of bestandsformaat

Het werk te bewerken — te remixen, te veranderen en afgeleide werken te maken voor alle doeleinden, inclusief commerciële doeleinden.

Deze licentie is goedgekeurd voor Free Cultural Works. De licentiegever kan deze toestemming niet intrekken zolang aan de licentievoorwaarden voldaan wordt.

Onder de volgende voorwaarden:

Naamsvermelding — De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een link naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. U mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met uw werk of uw gebruik van het werk.

U mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat.

Voor het gebruik van beeldmateriaal is getracht zoveel mogelijk toestemming te vragen aan de rechtmatige eigenaren.

Onze excuses voor de gevallen waarin het ons niet is gelukt. Deze rechtmatige eigenaren worden vriendelijk verzocht contact op te nemen met de auteurs.

Voor elementen van het materiaal die zich in het publieke domein bevinden, en voor vormen van gebruik die worden toegestaan via een uitzondering of beperking in de Auteurswet, hoeft u niet aan de voorwaarden van de licentie te houden. Er worden geen garanties afgegeven. Het is mogelijk dat de licentie u niet alle gebruiksvrijheden geeft die nodig zijn voor het beoogde gebruik. Bijvoorbeeld, andere rechten zoals publiciteits-, privacy- en morele rechten kunnen het gebruik van een werk beperken.

Collectieve woonvormen

Samenwerken aan huisvesting
door adaptief hergebruik

Darinka Czischke en Gerard van Bortel

Collectief wonen is aan een opmars bezig in Europa, en zeker in Nederland. Te midden van een ongekende wooncrisis zoeken steeds meer mensen naar mogelijkheden om samen met anderen te voorzien in toekomstbestendige huisvesting. Sleutelwoorden daarbij zijn gemeenschapsgericht, duurzaam en betaalbaar. Maar waarom komen deze initiatieven zo moeilijk van de grond? En wat kunnen we leren van andere Europese landen? Welke potentie biedt het transformeren van bestaande gebouwen naar collectieve woonvormen? Dit hoofdstuk geeft voorbeelden van projecten waarbij gebouwen met een niet-residentiele functie zijn omgebouwd naar woonvormen met collectieve kenmerken. Het hoofdstuk onderzoekt de belangrijkste kenmerken, uitdagingen en kansen van deze transformaties door middel van bestaande literatuur en de bespreking van enkele concrete cases.

Inleiding

Collectieve, zelfgeorganiseerde en zelfbeheerde wooninitiatieven zijn de afgelopen decennia gegroeid als sociale innovaties die een antwoord proberen te bieden op een reeks crises, met name de verslechterende betaalbaarheid van woningen, de achteruitgang van het milieu, verzwakte zorgstelsels en de toenemende eenzaamheid onder bepaalde sociale groepen.

Collectief wonen omvat een verscheidenheid aan modellen, zoals cohousing, coöperaties, Community Land Trusts (CLT's) en Ecodorpen. Hoewel de meeste onderzoeken en artikelen in de media over deze ontwikkelingen gericht zijn op nieuwbouwprojecten, is de transformatie van bestaande gebouwen tot collectieve woonvormen een veelbelovende ontwikkeling. De beschikbaarheid van onderbenutte of leegstaande gebouwen zoals scholen, pakhuizen, en boerderijen in landelijke gebieden biedt mogelijkheden voor zelfgeorganiseerde groepen mensen om deze gebouwen om te zetten in collectieve woonvormen, inclusief een mix van privéwoningen en verschillende soorten gedeelde ruimtes.

Na deze inleiding beschrijft dit hoofdstuk de belangrijkste kenmerken van collectieve woonvormen, waaronder de sociale organisatie, architecturale kenmerken en de belangrijkste juridische en financiële aspecten. De derde sectie presenteert twee voorbeelden van transformaties van verschillende typen gebouwen naar collectieve woonvormen in verschillende Europese landen. Een vierde sectie beschrijft een aantal van de belangrijkste uitdagingen en bevorderende factoren die in deze cases naar voren kwamen. Het hoofdstuk sluit af met een reflectie op wat nodig is in de praktijk en wetenschap om collectieve woonvormen te bevorderen via de transformatie van niet-residentieel vastgoed.

Basiskenmerken van collectief wonen

Collectief wonen is een term die wordt gebruikt als een overkoepelend concept dat een breed scala aan collectief zelfgeorganiseerde en zelfbeheerde woonvormen omvat. Centraal bij dit type huisvesting staat de aanwezigheid van een belangrijke mate van samenwerking tussen (toekomstige) bewoners onderling en tussen hen en externe actoren en belanghebbenden om het woonproject te realiseren. Samenwerking staat hier voor gecoördineerde acties om een gemeenschappelijk doel te realiseren. Deze samenwerking kan plaatsvinden in verschillende stadia van het project – soms vanaf het concept, het ontwerp en de ontwikkeling – en kan zich uitstrekken tot het dagelijks onderhoud en beheer.

Collectieve woonvormen kunnen variëren in eigendomsvorm, wettelijke voorwaarden en organisatorische kenmerken. Gemeenschappelijke kenmerken zijn een hoge mate van sociaal contact tussen de bewoners en de aanwezigheid, in verschillende mate, van gedeelde doelen en motieven met betrekking tot het woonproject, zoals ecologische duurzaamheid of sociale inclusie.

Er zijn een aantal bepalende kenmerken van collectieve woonvormen. Zo zijn deze projecten altijd intentioneel. Dat betekent dat de mensen die betrokken zijn bij het project echt zo willen wonen. Het is iets wat ze niet uit pure noodzaak doen; het is iets waar ze persoonlijk erg bij betrokken zijn. Ze willen dit project samen met anderen realiseren omdat ze een gemeenschappelijke visie delen over hoe ze samen willen wonen en leven. Dit gaat ook gepaard met veel collectieve besluitvormingsprocessen, omdat de eindgebruikers, de bewoners in dit type woningen, centraal staan in het hele proces.

De eindgebruikers worden als collectief bij elke stap betrokken. Dit is heel anders dan de standaardmanier om woonprojecten te ontwikkelen. Zeker in Nederland zijn het bij conventionele projecten vooral professionele partijen, zoals ontwikkelaars, woningcorporaties en bouwers, die het voortouw nemen.

Een ander onderscheidend kenmerk van collectieve woonvormen is dat er meestal sprake is van een aanzienlijke mate van delen van ruimtes en gemeenschappelijk gebruik. Dat betekent dat individuele huishoudens die deel uitmaken van de groep hun privéruimtes hebben, meestal bestaande uit een slaapkamer, een kleine woonkamer, een keuken en een badkamer. Daarnaast beschikt het collectief vaak over een aantal royale gemeenschappelijke ruimtes, zoals een gemeenschappelijke keuken en eetkamer, een wasserette en zelfs een timmerwerkplaats, een fitnessruimte en in Scandinavische landen meestal een sauna.

Vaak is ook sprake van het delen van taken en verantwoordelijkheden, bijvoorbeeld het participeren in werkgroepen voor de realisatie en het beheer van het woonproject. Dit beheer omvat ook het organiseren van sociale activiteiten voor bewoners. Dit alles vereist collectieve besluitvorming, veelal het meest complexe kenmerk van collectief wonen. De groep heeft de leiding, er is niemand de baas en dus moeten bewoners alle beslissingen over het huis samennemen. Collectieve besluitvorming kent verschillende uitdagingen op het gebied van groepsdynamiek, conflictoplossing en procesbegeleiding.

Het betekent in alle gevallen een hoge mate van betrokkenheid en benodigde inzet van de eindgebruikers. Dit is iets wat centraal staat bij collectieve woonvormen. De bewoners zijn actief betrokken bij elke stap van het project (Brysch & Czischke 2022). In de meeste gevallen worden collectieve woonvormen geheel of gedeeltelijk gerealiseerd door zelfbouw, waarbij de bewoners er zelf veel energie in steken; met andere woorden, ze dragen met 'sweat equity' bij aan de bouw van de gemeenschappelijke woning (Mullins & Moore 2018).

De historie van collectieve woonvormen

Historisch gezien bestaan er al meer dan een eeuw verschillende modellen van gezamenlijke huisvesting. Collectieve woonvormen zijn in verschillende vormen over de hele wereld te vinden. Als we ons richten op de ontwikkelingen in Europa en aan de andere kant van de Atlantische Oceaan in de VS, kunnen we verschillende vormen onderscheiden.

In een aantal landen zijn collectieve woonvormen wijdverspreid geraakt; veelal met steun van de overheid. Soms hebben de collectieve gedachte en de gedeelde doelen plaatsgemaakt voor meer marktdenken en focus op financieel rendement. Collectieve woonvormen, vaak georganiseerd in de vorm van coöperaties, zijn een hybride vorm die heel flexibel is gebleken om zich aan te passen aan veranderende macro-economische en politieke omstandigheden. Dat betekent dat collectieve woonvormen gekenmerkt worden door een wisselende mix van gemeenschapsdenken, marktdenken en oog voor publieke waarden, zoals duurzaamheid en sociale inclusie.

Landen als Zweden en Denemarken kennen een aanzienlijk aantal collectieve woonvormen, bijvoorbeeld het *Kollektivhus*-model in Zweden, en het *Bofallesskab*-model in Denemarken. In de jaren tachtig kwam de laatstgenoemde woonvorm op in Denemarken en werd later in het Engels als 'cohousing' wereldwijd bekend, toegepast en aangepast.

De afgelopen decennia is sprake van een heropleving van de interesse in nieuwe en herziene vormen van wooncoöperaties, cohousing en 'Community Land Trusts'. Dit laatste is een model dat uit de VS komt en momenteel in verschillende Europese landen wordt onderzocht en ontwikkeld. Deze collectieve woonvormen passen zich aan de nieuwe omstandigheden op het gebied van economische, politieke en sociale ontwikkelingen in de Europese samenlevingen.

Collectief wonen gaat over mensen die samenkomen met een gedeelde visie op hoe ze willen wonen.

Collectief wonen in de reguliere huursector

Wat is het verschil tussen conventionele huisvesting en collectieve woonvormen? Sociologisch gezien gaat collectief wonen over mensen die samenkomen met een gedeelde visie op hoe ze willen wonen, en die hun tijd, vaardigheden en inspanningen investeren in een proces van coproductie van hun privé- en gemeenschappelijke woonruimtes. Daarentegen bestaan reguliere woningen meestal uit op zichzelf staande eenheden met volledig private ruimtes, hetzij in particulier bezit of in de huursector.

In de particuliere huursector wordt gedeelde huisvesting steeds gebruikelijker in steden over de hele wereld, vooral nu de betaalbaarheid van wonen verslechtert. Gedeelde woonruimte in de conventionele huurwoningmarkt bestaat uit een woning die (tijdelijk) wordt gehuurd met anderen, vaak vreemden en soms vrienden. Dit soort woonarrangementen wordt meestal aangetroffen onder studenten of jonge professionals. In dit geval heeft elke persoon beperkte privéruimte, meestal alleen zijn slaapkamer, en worden de meeste gemeenschappelijke ruimtes gedeeld. Deze woonvorm wordt meestal aangeboden door een huisbaas, privé of institutioneel. Er is geen sprake van collectieve doelen of gezamenlijke verantwoordelijkheid over de realisatie of het beheer van woonruimte. Ondanks dat deze woonvorm in de particuliere huursector vaak wordt aangeduid als 'cohousing', is er in de praktijk geen sprake van collectief wonen.

Voorbeelden van collectieve woonvormen door gebouwtransformaties

De groeiende populariteit van collectieve woonvormen is tegenwoordig vooral zichtbaar in nieuwbouwprojecten. Voorbeelden van bestaande gebouwen die werden getransformeerd tot collectief wonen zijn helaas nog schaars. Er zijn echter wel enkele interessante voorbeelden. Hierna presenteren wij twee collectieve woonprojecten die zijn ontwikkeld door de fysieke transformatie van gebouwen die oorspronkelijk zijn gebouwd voor niet-residentieel gebruik.

FIG. 10.1

VOORBEELD A

Amsterdam, Nederland – Nieuwlandstraat (school)

De Pieter Nieuwlandstraat 93-95, ontworpen als basisschool in 1893, is gebouwd in dezelfde periode als de rest van de Dapperbuurt in Amsterdam, en is een van de weinige overgebleven oorspronkelijke gebouwen in de directe omgeving. Het gebouw met een opvallend rode bakstenen gevel is geclassificeerd als gemeentelijk monument. Het gebouw beschikt over 1.155 m² binnenruimte en een achtertuin van 130 m². In de jaren tachtig, toen de wijk een ingrijpende herontwikkeling doormaakte, werd het gebouw gerenoveerd. De school werd vervangen door een 'multifunctioneel centrum' en de westelijke vleugel van de begane grond werd het buurtcentrum De Werf, dat later opging in de welzijnsorganisatie Dynamo. De andere delen van het gebouw werden gebruikt als kantoren, onderwijsruimte en kinderdagverblijf. Na het vertrek van Dynamo en het kinderdagverblijf werd het gebouw tijdelijk verhuurd als kantoorruimte, maar stond het grootste deel van de jaren 2000 leeg.

Na jaren van juridisch, bureaucratisch en financieel ploeteren verwierf de sociale woningbouwvereniging Soweto het pand aan de Pieter Nieuwlandstraat in november 2015. Soweto is opgericht door woonactivisten en telt momenteel meer dan honderd leden. Soweto is geworteld in de Amsterdamse kraakbeweging, opgericht in reactie op de uitholling van sociaal wonen in Nederland en de criminalisering van kraken. Soweto staat voor solidariteit, duurzaamheid en zelfbeheer in wonen.

De aangekochte school is met de professionele steun van een architect en talloze vrijwilligers getransformeerd naar een woonfunctie. Dat was niet gemakkelijk, en omvatte het ontruimen van een eeuwenoude zolder en het ongedaan maken van een (nogal lelijke) jarentachtigstijl renovatie. Er werden nieuwe binnenmuren geplaatst, leidingen gelegd en dakuitbouwen toegevoegd. De centrale verwarming werd gereviseerd. De werkzaamheden vroegen twee jaar lang inspanningen van de bewoners, maar het resultaat mocht er zijn.

De aankoop van het gebouw en de renovatie werden mogelijk gemaakt door een hypotheek van de Duitse GLS bank, leningen van sympathisanten, en een relatief klein bedrag aan obligaties met een looptijd van vijf, tien en vijftien jaar.

Het gebouw wordt gehuurd en geëxploiteerd door drie van Soweto onafhankelijke verenigingen, elk met hun eigen organisatorische kenmerken: de elf leden tellende woongroep, de vrijwilligersorganisatie die de openbare ruimte beheert en de vereniging die het gebouw beheert waarin alle partijen zijn verenigd. Soweto is lid van het internationale Mietshäuser Syndikat, een organisatie met haar wortels in Duitsland. Soweto ondersteunt initiatieven om andere woongroepen en collectieve woonprojecten te starten.

Woon- en werkruimtes in Soweto worden niet rechtstreeks door Soweto verhuurd aan individuele huurders, maar aan een vereniging die het gebouw zelf vertegenwoordigt, de pandvereniging. In de pandvereniging werken de verschillende huurders samen om het pand te beheren. Het is dan ook de pandvereniging die beslist over de toewijzing van ruimtes aan huurders.

VOORBEELD B

Sargfabrik – Wenen (fabriek)

De Sargfabrik is een gemengd project in het 14e district van Wenen. Het complex ligt op de oorspronkelijke locatie van een oude uitvaartkistenfabriek (vandaar de naam Sargfabrik), met aan één kant een woongebouw dat uitkijkt op de Matznergasse. Het pand werd gekocht door de Vereniging voor *Integrative Living* en gebouwd met een 'Wohnheim' (woonhuis) dat wordt bewoond door de leden van de vereniging. Naast de woonfunctie bevat het gebouw een kindertehuis, cultureel centrum, seminarhuis, badhuis, café-restaurant, speeltuin en daktuin.

Halverwege de jaren tachtig droomde een groep geëngageerde mensen van een woningbouwvereniging die collectief ruimte zou bieden aan verschillende levensstijlen en culturele mogelijkheden. Deze groep richtte de *Verein für Integrative Lebensgestaltung* (VIL) op. Na jaren van planningswerk werd in 1996 hun visie van een open en zelfbepaalde vorm van samenleven werkelijkheid; uit een sociaal experiment ontstond een stedelijk woonproject met culturele en politieke aspiraties.

In 2000 kwamen er nog meer mensen bij met een nieuw gebouw in dezelfde buurt, MISS Sargfabrik genaamd, dat een bibliotheek, een gemeenschappelijke keuken en andere gemeenschappelijke ruimtes huisvest.

Om deze doelen te bereiken, zorgt de vereniging voor de gezamenlijke planning, bouw en exploitatie van het project. De filosofie van het project over samenleven bepaalt dat iedereen kan deelnemen aan activiteiten, maar dat dit niet verplicht is. Verder verwelkomt het woonproject mensen met speciale behoeften en andere sociaal achtergestelde groepen, gemengd qua leeftijd en afkomst. Tot slot wordt er rekening gehouden met ecologische aspecten, zoals geoptimaliseerd energieverbruik, groene stroom, compostering en warmwaterproductie op zonne-energie.

FIG. 10.2

Uitdagingen en bevorderende factoren

De bovenstaande casussen vertonen een aantal gemeenschappelijke kenmerken, zowel wat betreft uitdagingen als faciliterende factoren. Deze zijn ook terug te vinden in de literatuur die zich bezighoudt met de transformatie van verschillende typen utiliteitsgebouwen naar collectieve woonvormen. In deze sectie gaan we dieper in op een aantal van deze uitdagingen en bevorderende factoren.

Bevorderende factoren

Beide cases begonnen met een gebouw dat leegstond of onderbenut was, klaar voor hergebruik en een collectief van mensen met een duidelijke visie op hoe het gebouw gebruikt zou kunnen worden na transformatie. Daarnaast was de aanwezigheid vereist van een individu of een groep mensen met de capaciteit om het project onder de aandacht te brengen van belangrijke besluitvormers binnen de gemeente en bij potentiële financiers, respectievelijk voor het verkrijgen van vergunningen en geld. In al deze gevallen werd een bestaande of een nieuwe vereniging opgericht om deze functie te vervullen. Zoals Overtoom et al. (2019) aangeven, ‘moesten de besluitvormers op invloedrijke posities in de organisatie zitten om obstakels te overwinnen’ (p. 8). Bovendien, naast de hoge mate van inbreng van de bewonersgroep in het project, toont onderzoek aan dat succesvolle collectieve woonvormen hulp nodig hebben van professionals die de groep kunnen ondersteunen bij het ontwikkelen van een haalbaar projectplan (Czischke 2018; Brysch et al. 2023)

Een andere faciliterende factor is de aanwezigheid van regelgevende kaders die de realisatie van collectieve woonvormen vergemakkelijken. Zoals eerder aangegeven zijn deze in Nederland nog onderontwikkeld (Czischke et al. 2023). Landen en steden waar deze woonvormen al decennialang ingeburgerd zijn, hebben zich geleidelijk aangepast door planning en financiële regelgeving op te nemen die woningplattengronden mogelijk maken met kleinere private wooneenheden in ruil voor bijvoorbeeld grotere gemeenschappelijke ruimtes. Deze nieuwe ‘woonstandaarden’ moeten worden opgenomen in de Nederlandse wetgeving, niet alleen bij nieuwbouw, maar ook bij transformaties.

Totslot kan het deel uitmaken van een breder stedelijk beleid, zoals een buurtvernieuwingprogramma, een faciliterende factor zijn, zoals in het geval van de Sargfabrik in Wenen. In dit project is een programma voor gemengd gebruik op de begane grond van het gebouw in de loop der jaren een levendige aanwinst voor de buurt geworden.

Uitdagingen

Onderzoek naar collectieve woonvormen toont aan dat een van de belangrijkste obstakels om nieuwe woningen te ontwikkelen de hoge grondprijs is, vooral in stedelijke gebieden (Czischke et al. 2023). Dit probleem doet zich ook voor bij leegstaande

gebouwen op locaties waar beschikbare kavels schaars zijn. Hoewel sommige gemeenten in Europa een actief grondbeleid hebben dat zelfgeorganiseerde groepen aanmoedigt om een terrein of gebouw te verwerven om hun project te ontwikkelen, is dit in Nederland zeldzaam. De gemeente Amsterdam heeft een baanbrekende regeling opgezet om nieuwbouwlocaties toe te wijzen aan woningbouwcoöperaties, maar er is geen dergelijk beleid voor leegstaande gebouwen.

In collectieve woonprojecten willen de bewoners voor langere tijd wonen. Daarom verwachten ze dat ze tijdens het wonen voortdurend met hun huis kunnen omgaan, zich ermee kunnen bezighouden en de woning kunnen aanpassen. Zoals beschreven in het geval van de Sargfabrik, vereisen collectieve woonvormen regelgeving die deze transformaties mogelijk maken. Wanneer deze ontbreekt of niet flexibel is, wordt transformatie een grotere uitdaging.

10.7

Conclusies

In dit hoofdstuk hebben we een kort overzicht gegeven van het concept van collectief wonen en hoe deze woonvorm kan worden ontwikkeld door transformatie van bestaande gebouwen. We hebben dit geïllustreerd aan de hand van twee casussen en gebruikgemaakt van de literatuur om een aantal van de belangrijkste uitdagingen en bevorderende factoren in deze projecten te bespreken.

Er zijn verschillende voordelen verbonden aan het transformeren van een gebouw door een bewonerscollectief. Vanuit het perspectief van de eindgebruiker maakt de betrokkenheid van bewoners bij het transformatieproces het mogelijk om de woonkwaliteit en het thuisgevoel te verhogen (Overtoom et al. 2019). Dit is te danken aan de tijd en moeite die de toekomstige bewoners in het project investeren. Dit verschilt van een conventioneel project, waar meestal een ontwikkelaar met winstoogmerk plannen maakt voor een onbekende toekomstige eindgebruiker. Bovendien ontstaan er door de betrokkenheid van de toekomstige gebruikers tijdens het transformatieproces sociale banden tussen hen, waardoor er een gemeenschapsgevoel ontstaat (Strobel 2006). Daarnaast zijn er aanwijzingen dat in collectieve transformatieprojecten meer duurzame bouwpraktijken worden toegepast, zoals het gebruik van milieuvriendelijke technologieën en materialen (Strobel 2006; Brysch et al. 2023).

Ondanks de mogelijke voordelen, moeten we ook rekening houden met uitdagingen van collectieve woonprojecten, zoals het naar binnen gerichte karakter van sommige initiatieven. Lang niet alle collectieve woonvormen worden gerealiseerd door gesloten welgestelde witte middenklasse huishoudens. De voorbeelden in dit hoofdstuk laten juist het potentieel zien voor sociale en architecturale diversiteit die de transformatie van gebouwen tot collectieve woonvormen kan brengen. Vooral wanneer deze projecten ontwikkeld worden in nauwe samenwerking met de gemeente, en met lokale partners in de buurten waarin de projecten zich bevinden.

Bronnen

- Brysch, S. (2019). Reinterpreting Existenzminimum in contemporary affordable housing solutions. *Urban Planning*, 4(3), 326-345.
- Brysch, S.L., & Czischke, D. (2022). Affordability through design: The role of building costs in collaborative housing. *Housing studies*, 37(10), 1800-1820.
- Brysch, S.L., Garcia i Mateu, A., & Czischke, D. (2023). The process of value setting through co-design: The case of La Borda, Barcelona. *CoDesign*, 1-17.
- Brysch, S., Gruis, V., & Czischke, D. (2023). Sharing Is Saving? Building costs simulation of collaborative and mainstream housing designs. *Buildings*, 13(3), 821.
- Czischke, D. (2018). Collaborative housing and housing providers: Towards an analytical framework of multi-stakeholder collaboration in housing co-production. *International Journal of Housing Policy*, 18(1), 55-81.
- Czischke, D., Carriou, C., & Lang, R. (2020). Collaborative housing in Europe: Conceptualizing the field. *Housing, Theory and Society*, 37(1), 1-9.
- Czischke, D., Peute, M., & Brysch, S. (2023). Together: Ruimte voor collectief wonen. Rotterdam: NAI010.
- Mullins, D., & Moore, T. (2018). Self-organised and civil society participation in housing provision. *International Journal of Housing Policy*, 18(1), 1-14.
- Lang, R., Carriou, C., & Czischke, D. (2020). Collaborative housing research (1990–2017): A systematic review and thematic analysis of the field. *Housing, Theory and Society*, 37(1), 10-39.
- Overtoom, M.E., Elsinga, M.G., Oostra, M., & Bluysen, P.M. (2019). Making a home out of a temporary dwelling: A literature review and building transformation case studies. *Intelligent buildings international*, 11(1), 46-62.
- Sanguinetti, A. (2015). Diversifying cohousing: The retrofit model. *Journal of Architectural and Planning Research*, 68-90.
- Strobel, H. (2006). Building reuse, cohousing, and the land ethic. *Urban Action*, 13-18.